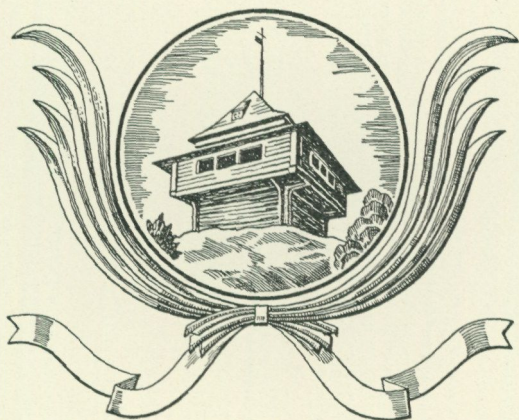

NORDISKA MUSEETS och
SKANSENS ÅRSBOK 1933

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 3

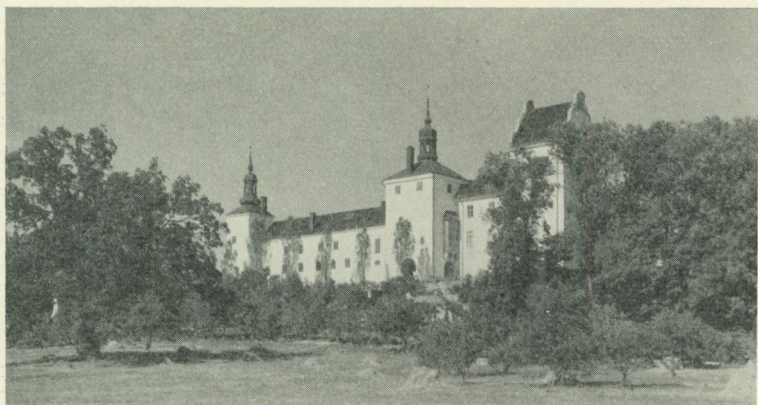
Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, med motiv från Tyresö slott, är utfört efter akvarell
av konstnären S. O. Lindström

Tryckt hos Victor Pettersons Bokindustriaktieföretag
Stockholm 1933

T Y R E S Ö S L O T T

Ett trehundraårsminne.

AV STEN KARLING.

Som Tyresö slott nu ter sig, när bilisten från Stockholm ser dess svarta spiror och vita murar dyka upp ur den lummiga grönskan, så gör det i första ögonblicket intryck av att tämligen oberört ha levat igenom århundradena som en ståtlig exponent för den begynnande stormaktstidens, för den svenska renässansens byggnadskonst. Det är först, när han kommer närmare, som han av flera tecken förstår, att slottets nuvarande romantiska apparition är av modernt datum och, en gång misstänksam, kan han snart nog övertyga sig om, att mycket av det som ser 1600-talsmässigt ut är similiverk. För mycket begärt hade det nog också varit, att slottet skulle ha kunnat bevara sin ursprungliga, från Sveciagravyren kända karaktär till våra dagar. I likhet med de flesta mellansvenska

Vignett. Fig. 1. Tyresö slott från sydväst.

herresäten har Tyresö därtill en historia, som är alltför rik på faser. Men i ett avseende skiljer sig dock det Oxenstiernska slottet från de flesta av sina jämlikar. Byggnaden har icke blott växlat hamn under tidernas lopp och anpassat sin dräkt efter olika smak, krav och uppfattning — den har dessutom blivit ett uttryck för ett vaknande historiskt intresse och en gryende pietet. Sedan Tyresö under 1700-talet förlorat sina torn och sin branta takresning återfår borgen under 1800-talet först en allmän 1600-talskaraktär för att slutligen på sin senaste ägares, markis Claes Lagergren, initiativ och under professor I. G. Clasons ledning med hänsyn till praktiska krav och personliga önskemål ikläda sig en dräkt, som i många avseenden kommer mycket nära det ursprungliga slottets.

Trots de många förändringarna kvarstår dock huvudmassan av de gamla murarna i det nuvarande slottet. Det är sålunda i allt väsentligt en byggnad från tidigt sextonhundratalet, som vi stifta bekantskap med, när vi ägna arkitekturen vår uppmärksamhet, och det är i förstone detta slott, som skall bli föremål för vår undersökning.

Tyresö anor gå emellertid vida längre tillbaka i tiden än till Gustav II Adolfs dagar — det hade redan Loccenius klart för sig, när han i den tyvärr ofullbordade textdelen till *Sveciaverket* skrev: »Töresöö, vetus nobilium sedes Sueciae.» Sedan dess har gårdens ägohistoria blivit närmare utredd. C. A. Klingspor har kunnat följa dess herrelängd tillbaka ända till mitten av 1300-talet. Under 1500-talet tillhörde Tyresö släkten Ryning. Sedan Nils Ryning avlidit 1610 kom egendomen inom kort till hans moders syster fru Barbro Axelsdotter Bielke, änka efter Gustav Gabrielsson Oxenstierna och moder till de berömda bröderna Axel och Gabriel Oxenstierna. Det var den sistnämnde, friherre, riksråd och omsider riksdrots, som tilldelades Tyresö. Redan före sin moders död styrde och ställde han på gården, ehuru det finns lustiga exempel på att den gamla icke lät honom göra precis som han ville. Gabriel Gustavsson Oxenstierna har av traditionen betraktats som det nuvarande

Fig. 2. Gabriel Gustavsson Oxenstierna. Av J. H. Elbfas.

Tyresös byggherre, och man har t. o. m. kunnat precisera byggnadstiden till 1620—1633. Före sin i november 1640 inträffade död hade han dessutom hunnit att uppföra en kyrka i närheten av sitt slott.

Det är Loccenius och Palmsköld, som ha lämnat dessa uppgifter, vilka återupptagits av senare skribenter. Den förres notiser kan man i allmänhet, så professor han var, ej godtaga utan stark kontroll, men han kommer denna gång med det trovärdiga meddelandet, att Gabriel Oxenstierna uppförde slottet år 1633. Palmsköld bidrager något senare med utförligare och sällsynt precisa uppgifter. »Riksdrotsen begynte bygga», säger han, »år 1620 vid pass den Töresiö nya gård och slott samt förfärdigade det och hela borggården år 1633. Därefter år 1638 den 29 juni lät han lägga grundvalen till kyrkan. År 1639 blev muren uppdragen och år 1640 med tak och torn förfärdigat.» Riktigheten av dessa uppgifter styrkes, vad slottet beträffar, av myntfynd från år 1620 och av rester av en sandstenstavla, som troligen suttit över portalen till slottet. Den bär Oxenstiernas och Bielkes vapen. Det sistnämnda vapnet gäller riksdrotsens första eller andra hustru, Märta eller Margareta Bielke. Den förstnämnda gifte sig Oxenstierna med den 11 augusti 1611 på Sturefors i Östergötland i hertigarna Johans och Karl Filips närvaro. Efter hennes död 1620 ingick han år 1622 äktenskap med Margareta Bielke. Hon avled redan i januari 1629. Sitt tredje och sista bröllop firade riksdrotsen två år senare.

Redan tidigt hade Oxenstierna planer på att bygga vid Tyresö. Gamla fru Barbro satte sig emellertid däremot. Ett brev från riksdrotsen till brodern Axel 1613 förmåler sålunda, att Gabriel var sinnad att reparera Tyresö, men att han då fick huden full med bannor av sin mor, så full att han »aldrig hade maken bekommit». Fru Barbro menade, att sonen ej hade anledning att befatta sig med saken, ty »hon haver haft och fått folk förrän han blev född». Men vad skall man göra, resignerar den foglige sonen i sitt brev till rikskansleren. »Mater enim est.

Varför haver jag ärnat inte bekymra mig mer därom, oansett att det mig nu just lägligt varit hade till att bygga där på gården.»

Gabriel Oxenstierna synes dock icke släppa sin tanke på att bebygga den gamla egendomen mera ståndsmässigt. För att undgå alla kontroverser med modern börjar han att uppföra sitt nya slott ett stycke ifrån den gamla gården. Han kan här i lugn och ro göra i ordning sitt blivande herresäte, tills det blir hans tur att bli godsets herre. År 1620 börjas sålunda arbetet. Riksdrotsen lade sitt nya hus på toppen av en kulle med vid utsikt över land och vatten. Trotsigt och utmanande bevarar det i sitt val av läge traditionerna från 1500-talets borgar. Vid anläggandet av Tyresö spela ännu fortifikatoriska synpunkter in, och sådana präglade även som vi skola se i viss mån slottets arkitektur.

Det var sålunda ej den gamla gården, som Gabriel Oxenstierna tillbyggde och förbättrade. Det gamla Töresö låg på andra sidan och väster om den ström, som här faller ut i Östersjövikens Kalvfjärden. Gården låg nära stranden, så att den, som Palmsköld säger, »var med vatten omsluten som en ö». Den kallades icke blott på Palmskölds tid utan redan på 1640-talet för »gamble gården». Det är troligen samlarens uppgift härom, som Klingspor i sitt arbete om Tyresö upprepar. På den äldsta kända kartan över Tyresö — den är daterad 1748 — kan man iakttaga en gårdsbildning på nyssnämnda plats strax ovanför ordet »krog», fig. 3 och 20. Den representerar en anläggningstyp, som vi känna bl. a. från Stola och Sörbo, senare Mariedal i Västergötland och som senast behandlats av Erik Lundberg i hans uppsats Beenhammar (Svenska kulturbilder V). Kring en avlång gård lågo de olika byggnaderna, oansenliga och uppförda av trä. Det var en sätesgård, som var typisk för vårt 1500-tal, innan ändrade politiska förhållanden gävo medel och förmåga till en högre byggnadskultur.

I början av 1600-talet var »Töresö» redan gammalt. Fru Barbro beklagade sig också ofta i sina brev över byggnadernas

usla tillstånd. Senare möter oss den gamla gården då och då i handlingarna. Då Tyresö utarrenderades av Maria Sofia De la Gardie användes »gamble gården» till arrendatorsboställe. Samtidigt försågs den med en ny manbyggnad av sten. År 1667, fick tillträdande arrendatorn rättighet »att bo och hava sin egendom uti halvparten av de våningarna av nya stenhuset på gamla gården».

Genom att vi på detta sätt fastslå existensen av det gamla Tyresö, förlora de teorier sitt värde, vilka förlägga ett medeltida eller ett femtonhundratalsfäste till det nuvarande slottets plats. Visserligen talar Lagergren i sin beskrivning om, att man under reparationsarbeten påträffat medeltida byggnadspartier i slottets östra torn, men så vitt man nu kan se, finnes icke mycket, som vittnar härom. Hahrs åsikt, grundad på dessa meddelanden och huvudbyggnadens otvivelaktiga femtonhundratalskaraktär, att slottet skulle vara uppfört av Olov och Nils Ryning och endast ha fått sin borggård tillbyggd under Gabriel Oxenstierna, torde sålunda ej heller vara med rätta förhållandet överensstämmande. Vissa heterogena drag, som framkomma av planen, kunna förklaras av det långvariga och, som vi nedan skola se, avbrutna byggnadsarbetet. Tanken att en kastal, hörande till den gamla gården, legat häruppe och sedermera ingått i Gabriel Oxenstiernas nybyggnadsföretag bör kanske ej avvisas som orimlig, så länge vi ej veta, huruvida det gömmer sig en gammal byggnadskärna i den östra delen av slottet eller ej.

Riksdrotsens arbete på nybyggnaden kom emellertid snart nog att avbrytas genom några omständigheter, som han icke förutsett. Orsaken var egentligen den ovan nämnda strömmen. Gustav II Adolf hade fått sin uppmärksamhet riktad på denna kraftkälla och önskade tillgodogöra sig densamma för industriellt syfte. Han började fördenskull föra underhandlingar för att tillbyta sig Oxenstiernas domän. I vederlag bjöds Häringe jämte dess ladugård Hammerstad. Om detta byte förhandlades från 1622 och under den närmast följande tiden.

TYRESÖ SLOTT

Fig. 3. Detalj ur karta över Tyresö av G. Boding 1748—1752. Tyresö slott.

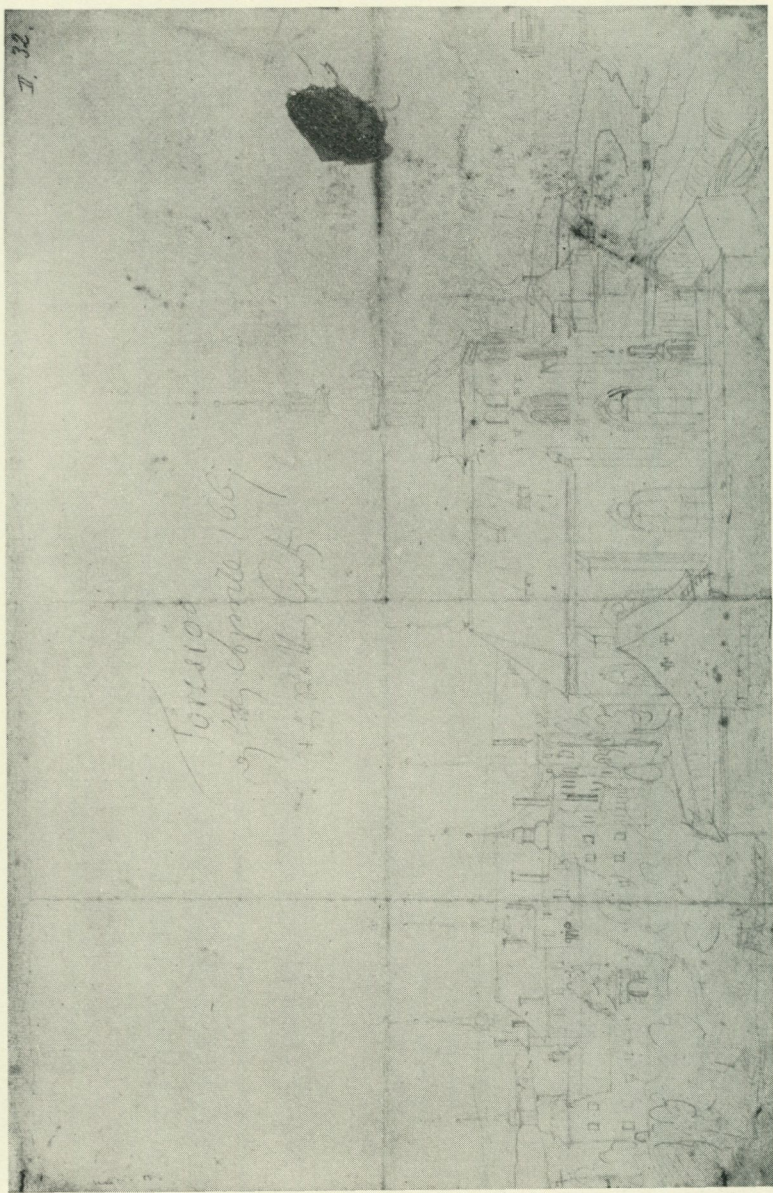

Fig. 4. Tyresö 1661. Blyertsskiss av Erik Dahlberg. Kungliga biblioteket.

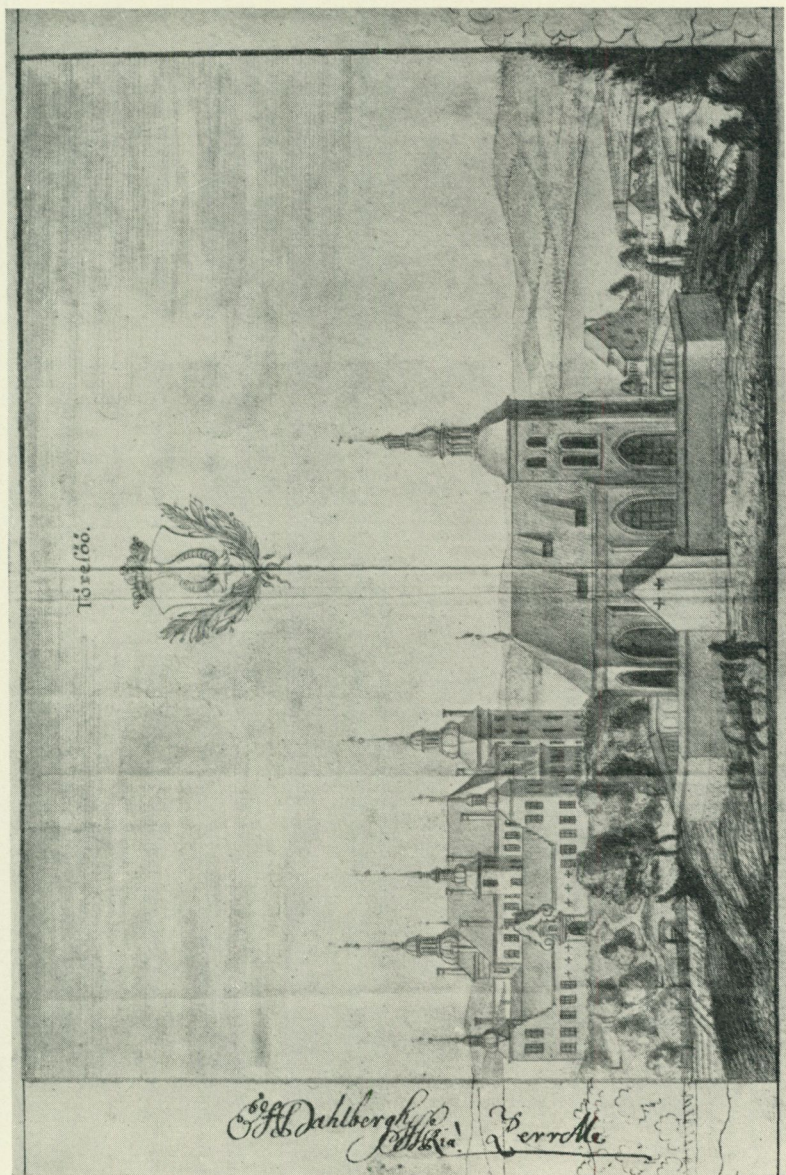

Fig. 5. Tyresö. Förlaga av Erik Dahlberg till kopparstick i Svecia antiqua. Kungliga biblioteket.

Oxenstierna själv var ej ohågad att göra bytet, då han till slut lyckades utverka mycket fördelaktiga villkor. Det var endast fru Barbro, som med den gamlas konservatism och kärlek till den egna torvan gjorde svårigheter i det längsta. När även hennes motstånd var brutet och allt omsider föreföll klart — endast konungens underskrift saknades — förlorade Gustav Adolf intresse för saken. Man upptäckte nämligen, att strömmen ej kunde utnyttjats på det sätt, som man tänkt sig. Sista gången vi höra saken omtalas är i ett brev från Gabriel Oxenstierna den 15 september 1624.

När bytesfrågan första gången beröres i riksdrotsens korrespondens den 29 mars 1622, utbrister denne inför utsikten att förlora Tyresö: »lyster mig efter denna dagen på denna gården inte mycket mera spendera . . . Summan att jag på Töresiö inte mera bygger.» I ett brev den 30 juli följande år är han ivrig att få klarhet i saken, så att han »så mycket säkrare och fastare däruppå måtte spendera och utan räddhåga bo därpå». Vid ett eventuellt byte ämnade han kräva ersättning för den omkostnad han redan haft på sitt nya slott. Så långt torde Oxenstierna ej ha hunnit med byggnadsarbetet under dessa två första år. Eftersom det projekterade bytesföremålet var Häringe, torde Tyresö ej ha haft några mera kostbara manbyggnader, när bytesavtalet träffades. Då Gustaf Horn 1628 erhöll Häringe i förläning, fanns på gården endast »en gammal och nederrött byggning», så att Horn måste uppföra ett hus i trädgården, till dess han fått en ny bostad uppbyggd.

Då konungens planer på Tyresö förfallit och sedan modern 1624 avlidit, hade Oxenstierna fria händer på Tyresö. Först mot slutet av 1620-talet, eller omkring 1630, synas dock arbetena åter ha igångsatts, ty ännu 1632 och 1633 pågå tak- och inredningsarbeten på slottet. Brottstycken av dessa års räkenskaper ha nämligen gått till eftervärlden och ge några glimtar från den avslutande byggnadsverksamheten på slottet.

I en räkenskapsbok för Tyresö för åren 1632 och 1633, vilken förvaras bland de De la Gardieska samlingarna i Lunds univer-

sitetsbibliotek, upptagas bland de övriga utgiftsposterna även en del uppgifter rörande arbetet på »stenhusbyggningen» vid Tyresö. På en lös lapp har man gjort en specifikation med titeln: »A:o 1632 Steenhus Byggningen på Tyresiöö debet till Peder Ercksson för efterskrefne.» Härefter följer en del poster. Av dessa handlingar erfara vi, att en mästare Hans enligt sitt kontrakt att göra det nya huset helt färdigt erhållit 1100 riksdaler utom naturaförmåner. Denna summa bokfördes på 1632 års räkning. Arbetsposter, som detta år dessutom upptagas, äro bl. a. tornet över trappan, d. v. s. det numera försvunna men på Sveciabilden synliga trapptornet på norra fasaden, samt portstugan. På denna och »korsstugan» hade murmästarna, av vilka en hette mästare Jost, arbetat. Man byggde detta år huvåtminstone på ett av tornen och lade trossbottnar i slottets båda våningar. Golv lades dessutom i stora salen, och Melker snickare använde 4,000 spikar till panelningsarbeten. Samme man erhöll även ersättning för att han gjort »ett hakelås till fångertornet,» d. v. s. den sydvästra tornkällaren. Följande år lade Lennart Timmerman golv i båda tornen och husets övriga kammare. Mästare Hans honorerades för sitt arbete med skorstena, d. v. s. spislarna, i stora salen och i båda tornen. Man var dessutom detta år sysselsatt vid stora trappan och spånade trapptornets huv. Utom dessa arbeten, som synas ha koncentrerats till slottets huvudbyggnad, förekommo sådana på badstugan, fähuset och hönshuset. Nästan uteslutande var det bräder, bjälkar och spik, som här begagnades till byggnadsmaterial.

1633 hade man således hunnit ganska långt med arbetet på slottet. Till det yttre stod av allt att döma huvudbyggnaden detta år färdig, och som vi sett arbetades redan med iver på inredandet av våningarna. Den detalj, som fullbordades sist på huvudslottet, var tydligen trapptornet. Om borggårdsbyggningarna erhålla vi föga besked. Portstugan torde möjligen kunna hänföras till denna anläggning. Troligen tillkomma borggårdslängorna först följande år. Snart nog torde anläggningen i sin helhet ha stått färdig. När riksdrotsen i mars 1641

Fig. 6. Skulpturfragment från det Oxenstiernska Tyresö.

begrovs i sin nya kyrka, kunde Tyresö efter begravningshögtidligheten icke blott härbärgera den unga drottningen utan också, som Bengt Baaz skriver till pfalzgreven Johan Kasimir, »alla, som av någon kvalitet voro.» Hit hörde, som en bevarad förteckning visar, gräddan av den svenska adeln. De övriga blevo logerade »straxt hos uti träbyggningar och byar, dit vin och mat nogsamt försändes.» Med andra ord — de fingo bo i den gamla gården.

Det slott, som Gabriel Oxenstierna lät bygga, lära vi känna

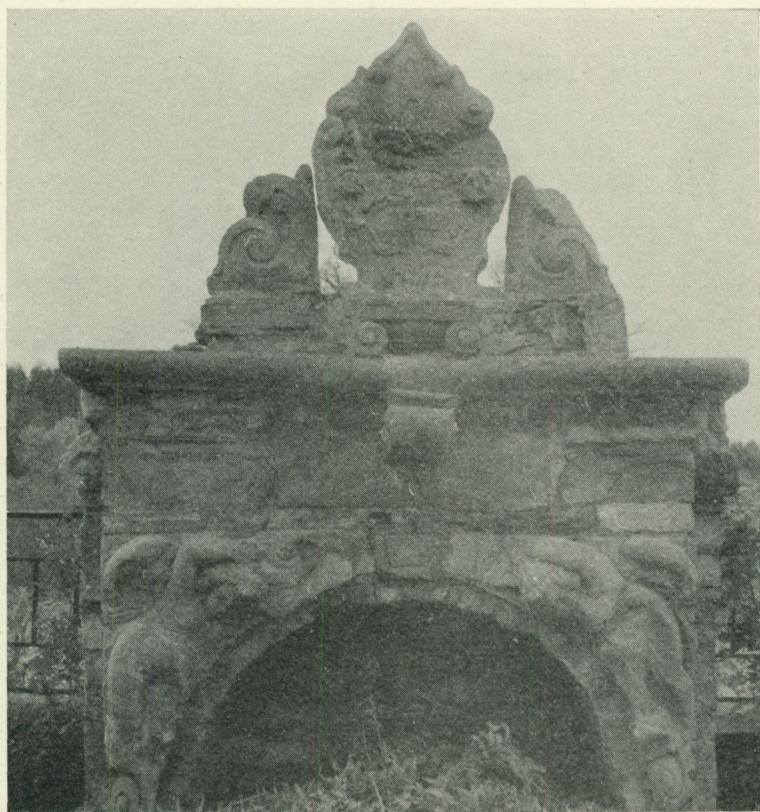

Fig. 7. Skulpturfragment från det Oxenstiernska Tyresö.

genom Erik Dahlbergs avbildning i Sveciaverket. Ett mera omedelbart intryck än Perelles gravyr därstädes och tecknarens omsorgsfullt utarbetade förlaga, fig. 5, ger en lätt och frisk blyertsskiss, vilken Dahlberg har daterat den sista april 1661, fig. 4. Tecknaren har stått på backen norr om kyrkan och återgett landskapet. Närmast ligger det vackra templet och till vänster i fonden reser sig det tornrika slottet på sin kulle. Dahlberg har tydligen sökt få med så mycket som möjligt av

områdets märkvärdigheter, ty längst till höger skymtar man även strömmen med sina bruksbyggnader. Det hela är ett av dessa impressionistiska och verklighetstroga blad, som höra till det topografiskt mest värdefulla Dahlberg gett oss.

Blyertsförlagan och Perelles gravyr visa icke några avvikelser i fråga om slottets utseende. Den yttre borggårdsflygeln gör dock redigare intryck på skissen, och likaså skönjer man här en sedermera utlämnad dekorativ detalj på trappornet.

Tar man en modern uppmätning och äldre kartor till hjälp, kan man med ledning av ovannämnda bildmaterial lätt nog bilda sig en uppfattning om den Oxenstiernska borgens utseende.

Uppe på sin kulle gjorde Tyresö med sina fem spånklädda torn och sina ansenliga byggnadslängor ett imponerande intryck. Det förtjänade verkligen Loccenius' beteckning »egregia domum vel arx». Orienterad i öster och väster vände huvudbyggnaden sin södra fasad mot viken, sin norra mot borggården. Huset bestod av två våningar ovan en källarvåning med stora fyrkanttorn i sydvästra och sydöstra hörnen och ett mindre trapptorn på borggårdsfasaden. Gården var helt kringbyggd av envånings stenhus. I de yttre hörnen av borggården reste sig två mindre torn som avslutning på den norra längan. Samtliga torn kröntes av hjälmar med vulst, lanternin och spets med flöjel. Genom norra flygeln förde ett portvalv infattat av en rusticerad portal, uppåt avslutad av två gaveluppsatser. Entrén markerades dessutom av ett särskilt gavelbygge med volutrösten. Trappgavelliknande murar förbundo den norra muren med borggårdstornen, ett drag, som gjorde ett tämligen arkaiskt intryck i miljön.

Om byggnadens yttre och inre skulpturala dekorativa utstyrsel vittna några bevarade fragment i sandsten. De företräda, vill det synas, en äldre och en yngre stil. Till den senare gruppen hör ett par putti i hög relief, som tydligen ingått i en portalomfattning, fig. 7. Ett par lejon, som nu förvaras i källaren, torde även ha tillhört en portal. Vad beträffar de båda putti så antyda de en komposition, som begagnats vid Tyska kyrkans

sydportal, färdig år 1643. Ett namn i 1632 års räkenskaper ger oss kanske också möjlighet till en konstnärlig attribution: mästern Jost. Troligen är det här frågan om Jost Henne, bekant som mur- och byggmästare samt bildhuggare. Denne arbetade 1629 på ovan nämnda portal. 1634 slöt Henne kontrakt med Maria Eleonora om att uppföra en ny byggnad vid Strömsholm och ungefär samtidigt arbetade han på Riddarholmskyrkans gustavianska gravkor. Om hans bildhuggartalanger vittnar även norra portalen till Lantmäteristyrelsens hus i Stockholm samt gaveln på Jäders kyrka. 1644 avled han.

Vad slottets planfördelning beträffar, så försvåra de många ombyggnaderna möjligheten att bilda sig en exakt föreställning därom. När det gamla trapptornet på 1700-talet togs ned, inbyggdes trappanläggningen i slottet, och denna anordning rubbade givetvis den ursprungliga dispositionen. Senare och ända in i senaste tid ha rummen blivit föremål för åtskilliga omgrupperingar. En uppmätning av källarvåningen ger dock en uppfattning om den ursprungliga dispositionen, fig. 8. Bortsett från det rivna tornet torde anordningen i stort sett vara den primära. Tvärs genom byggnaden leder sålunda den för alla våningarna utmärkande, tidstypiska korridoren, här kallad farstugugången. En annan korridor går i slottets längdaxel — även det ett vanligt drag i vår äldre husbyggnadskonst. Källarplanen är sällsynt klar och redig. Framför allt imponerar det stora västra rummet, »kyrkan». Härifrån har en spiraltrappa fört upp i huset. Nästa etage var huvudvåningen, fig. 9. Den inrymde de dagliga rummen och representationsgemaken, grupperade på var sin sida om farstugugången. På Tyresö var salsidan förlagd i öster, bostads- eller sängkammarsidan i väster. Stora salen låg omedelbart intill korridoren med sina fönster vettande mot den vackra utsikten i söder. Intill stora salen slöto sig av allt att döma två rums-sviter om vardera två rum. Den andra sidans, vardagssidans, rum känna vi bättre. Närmast korridoren men i norr, med fönstren åt borggården, så att herrskapet kunde följa arbetet och

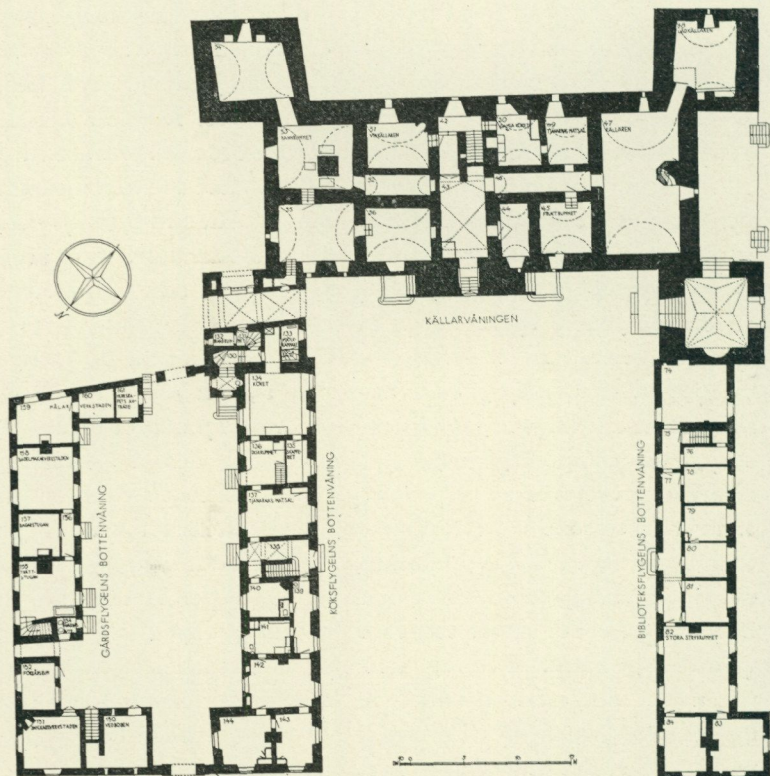

Fig. 8. Plan av Tyresö. Slottets källarvåning och flyglarnas bottenvåningar.

händelserna här, låg lilla salen, matsalen. Stora hörnsalongen åt väster, fyrkanten kallat, användes som sängkammare. I söder motsvarades dessa stora rum av en rad smärre kammare. Vi återkomma närmare till dessa olika gemak i samband med Maria Sofia De la Gardies inredningsarbeten. Den övre våningens rum' synas ha varit grupperade kring två vinkelräta korridorer, fig. 10.

En glasmästarräkning från år 1647 ger oss namnen på en rad rum i det gamla Tyresö. Här upptagas lilla salen, fyrkanten, frustuvan, köket och »kammaren därhos», stora sals-

TYRESÖ SLOTT

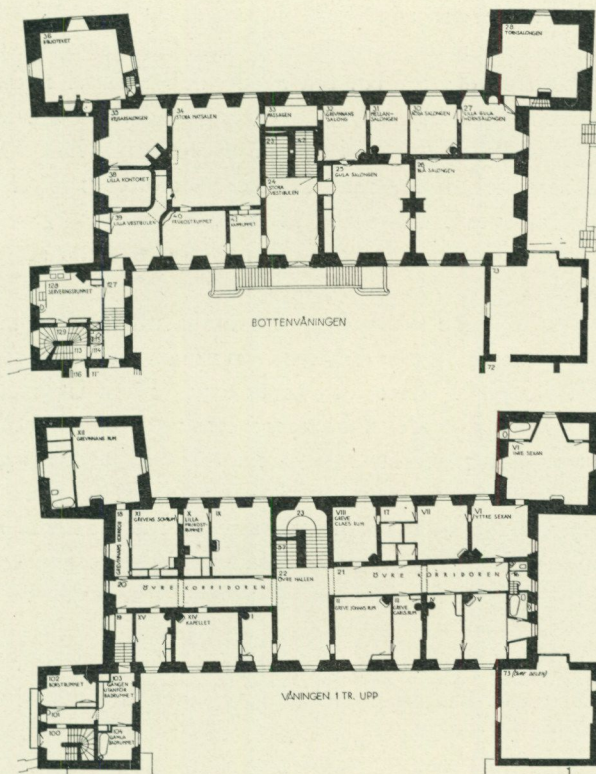

Fig. 9—10. Planer av slottsbyggnaden på Tyresö. Botten-
och övervåningarna.

förstugan, fataburen — troligen ett parti av förstugan — trapporna, hovmästarkammaren, skomakarkammaren, stora salen, bagarstugan och gamla fogdestugan. Av dessa rum torde väl åtminstone bagarstugan, fogdestugan och skomakarekammaren ha legat i flygelbyggnaderna.

I fråga om rumsfördelning och disposition anslöt sig Tyresö sålunda direkt till de bruk och former, som voro gängse i början av 1600-talet i vårt land. Häringe, Ulvsunda och Makalös, samtliga något senare än Tyresö, representera ett liknande

planschema. Genom sitt särskilda trapptorn företräder Tyresö en äldre typ, och slottet är således i detta fall en övergångsform, stående på tröskeln mellan två skeden. Såsom vi nedan närmare skola beröra, röjes detta övergångsstadium i bostadsskick och byggnadskultur även i andra avseenden. Det förefaller sålunda som om man, när arbetet på slottet 1630 återupptogs, ägnade mera utrymme åt bostadsrummen, gjorde dem större och bekvämare i enlighet med en ny tids större prentioner.

Detta förhållande skulle kunna bidra till att förklara vissa oregelbundenheter i planen. Anmärkningsvärt är sålunda, att det östra partiet av slottet är kortare och mera sammanträngt än det västra. För att vinna symmetri med den västra sidan ha fönstren här placerats avsevärt tätare. På södra fasaden är avståndet från det mellersta fönstrets mittpost till östra tornets insida ej mindre än tre meter kortare än motsvarande avstånd på västra sidan. På borggårdsfasaden blir divergensen något mindre på grund av korridorens skeva förhållande till längdaxeln.

Det östra tornet har en anmärkningsvärt sned plankontur, men det oaktat kan man icke av grundplanen utläsa, huruvida några äldre byggnadspartier ingå i det nya slottet. De skottgluggar och igenmurade lönnrum, vilka, som man velat göra gällande, skulle vittna om att ett fast hus med försvarstorn ingått i byggnadskomplexet, kunna mycket väl tillhöra det Oxenstiernska byggnadsskedet. Skottgluggarna inskränka sig till korsformiga ljusöppningar, och sådana funnos även, som Dahlbergs teckning upplyser oss om, i den yttre borggårdslängan.

Den ovan nämnda oregelbundenheten i den f. ö. så homogena byggnadsanläggningen kan, som nämnts, förklaras av att byggnadsarbetet bedrevs i två etapper. När den avbrutna byggnadsverksamheten omkring 1630 återupptogs, var Oxenstierna ej längre nöjd med det lilla och mörka slott han ursprungligen tänkt sig. Nya byggnadsföretag i Sverige hade givit honom andra förebilder än de gamla femtonhundredatalsborgarna, och

han ville nu ha större och ljusare utrymmen. Han lät alltså förlänga byggnadskroppen, och man sökte därvid infoga det redan uppförda murverket i den nya kompositionen.

Omkring 1620 hade man ännu stått på femtonhundralets ståndpunkt med dess markerade fortifikatoriska intressen. När arbetet återupptages, sker det efter nya linjer. Det är ett representativt palats, som byggherren nu vill åstadkomma, ståtligt, pråktigt och bekvämt. Tyresö är på så sätt ett intressant uttryck för en märklig brytningstid inom den svenska byggnadskonsten. Krisen äger rum under sextonhundralets första decennier. Nu först når oss den verkliga renässansen inom arkitekturen. Adelsmännen övergå från att bygga borgar till att uppföra behagliga och trivsamma lantslott.

Tyresös arkitektur är ett typiskt uttryck för denna övergångstid. Det nya och det gamla ha i dess planutformning och i dess fördelning av byggnadsmassorna ingått en egendomlig förening. Vid utbildandet av själva huvudslottet har man följt en tradition från slutet av förra seklet och stannat för en rektangulär byggnadskropp med två hörntorn och ett traptorn på fasaden. Det är en anläggningstyp, som är avhängig av fortifikatoriska syften. Från de framskjutande tornen kunde man bestryka fasader och gavlar. Den kringbyggda borggården inför ett motiv i kompositionen, som icke har med själva slottstypen att göra. Det är en relativ nyhet, och den kommer under den närmaste tiden att bli ett signum för den förnämre svenska herrgårdsbebyggelsen. Borggårdens karaktär är icke fortifikatorisk utan representativ.

Denna omständighet styrker, vad redan byggnadshistorien visat oss, nämligen att huvudslottet är det primära i anläggningen. Vad dettas plantyp beträffar, så har Hahr sammanställt Tyresö med några andra tretorniga slott och gjort gällande, att motivet närmast härstammar från Danmark. Några danska exempel, som direkt motsvara den svenska borgtypen, har han dock icke kunnat framdraga. Typen börjar lanseras i Sverige vid 1500-talets slut och kan sålunda i viss mån sägas utgöra

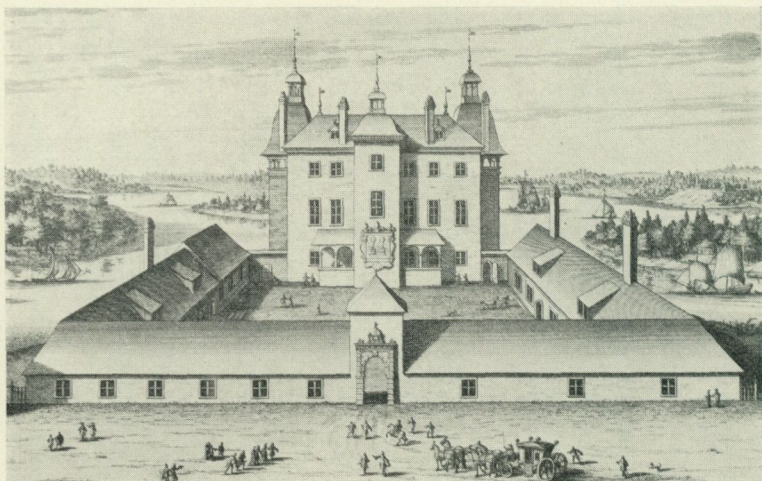

Fig. 11. Sturefors i Östergötland. Detalj, ur kopparstick i *Svecia antiqua*.

avslutningen av och kulminationen på borgbyggnadens historia i Sverige. I fråga om klar och ändamålsenlig form och god förenkling står den mycket högt. Representanterna för denna borgtyp i dess mest karakteristiska utseende kunna sammanföras inom ett ganska snävt geografiskt område: Sturefors och Ekenäs i Östergötland, Visingsborg på Visingsö. Äldst är Sturefors, yngst troligen Visingsborg. Kronologiska gränspunkter: 1570- eller 80-talen—början av 1600-talet.

Omständigheter synas tala för att Sturefors varit den närmaste förebilden, när Oxenstierna lät göra upp de första planerna för Tyresö. Sturefors, fig. 11, tillhörde nämligen även det riksdrotsen, ty godset hade tillfallit honom genom hans gifte med Märta Bielke 1611. Bröllopet firades, som ovan nämnts, på Sturefors, och Oxenstierna vistades ofta på det relativt nybyggda Bielkeslottet. Det låg alltså snubblande nära till hands för honom att planlägga sitt och hustruns nya slott med Sturefors som mönster. Enligt de iakttagelser vi ovan gjort, syntes byggherren även till att börja med ha nöjt sig med Sturefors' små utrymmen och alltså korta byggnadskropp.

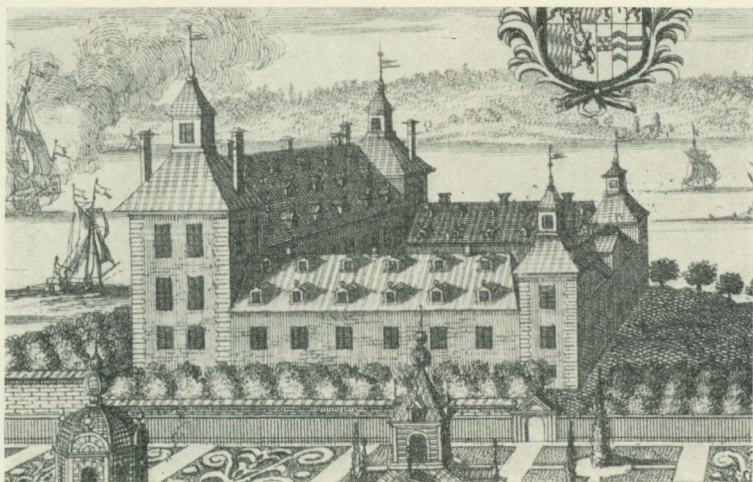

Fig. 12. Skenäs i Östergötland. Detalj ur kopparstick i *Svecia antiqua*.

Sturefors har endast fem fönsteraxlar. Först sedermera lät han, som vi ovan antagit, på Tyresö ändra detta förhållande.

Vad borggården beträffar, så är denna, som ovan nämnts, en relativ nyhet på svensk botten. En herrgårdsbebyggelse med borggårdslängor av sten flankerande huvudslottet och omgivande en regelbunden borggård är ett motiv, som först får sin klara utformning i Frankrike mot 1500-talets slut. Det utvecklar sig ur den kringbyggda fyrlängade borgen och innebär närmast en avfortificering av denna för att vinna monumentalitet och en festligare gårdsplan. En fullt utbildad komposition av detta kynne introduceras i Sverige av pfalzgreven Johan Kasimir med Skenäs 1626, fig. 11. Pfalzgreven hade dessförinnan i sitt lilla grevskap i Pfalz, tydligen med tillhjälp av en franskt skolad arkitekt, åstadkommit ett första prov på denna slottstyp. Liknande anläggningar åstadkommer samme byggherre på 1630-talet vid Bråborg och Rönö, liksom Skenäs belägna i Östergötland.

När Gabriel Oxenstierna 1630 återupptar byggnadsverksamheten vid Tyresö, anknyter han till pfalzgrevens exempel vid

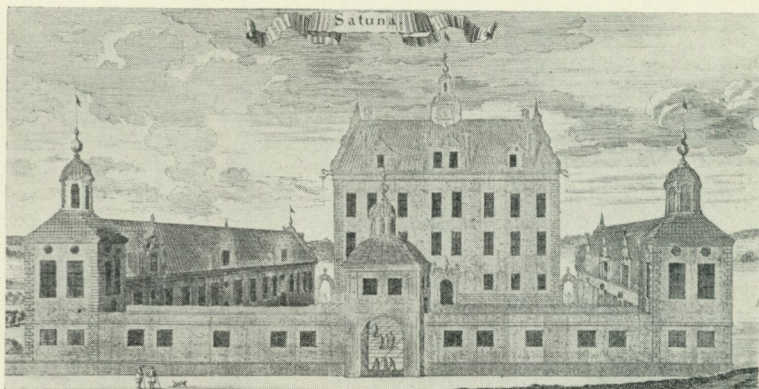

Fig. 13. Sätuna i Uppland. Detalj ur kopparstick i *Svecia antiqua*.

Skenäs. Han tar upp motivet med den kringbyggda gården, och efter förebilden låter han borggården utåt flankeras av ett par torn. Den regelbundenhet och slutenhet, som karakteriserar Skenäs nästan klassicistiska komposition, har dock icke överflyttats till Tyresö. Ett annat mera germanskt formspråk klingar här igenom, kännetecknat av framspringande torn och förkärlek för gavlar. Den borggårdstyp, som Gabriel Oxenstierna åstadkommer vid Tyresö, kom dock i förstone att få en vida större betydelse än pfalzgrevens. Den anammas på olika håll av familjen Oxenstierna, så att den nästan blir ett karakteristikon för den Oxenstiernska släktens byggnadsföretag under 1630-talet. Själv bygger riksdrotsen sålunda en förborg vid Sturefors av samma slag som Tyresös ehuru enklare till sin utformning. Som ett minne av hans insats där har en vapentavla med Oxenstierna- och Bielkevapnen gått till eftervärlden. Sturefors och Tyresö ha alltså ganska mycket gemensamt och uppträda även i *Svecia* med stort syskontycke. Mot slutet av sin levnad började Gabriel Oxenstierna bygga vid Sätuna, där den slottstyp, som kan sägas uppträda i embryoform vid Tyresö, får ett mera moget uttryck. Simon De la Vallée och Nikodemus Tessin d. ä. hade nämligen då ingripit. Dessa arkitekter

TYRESÖ SLOTT

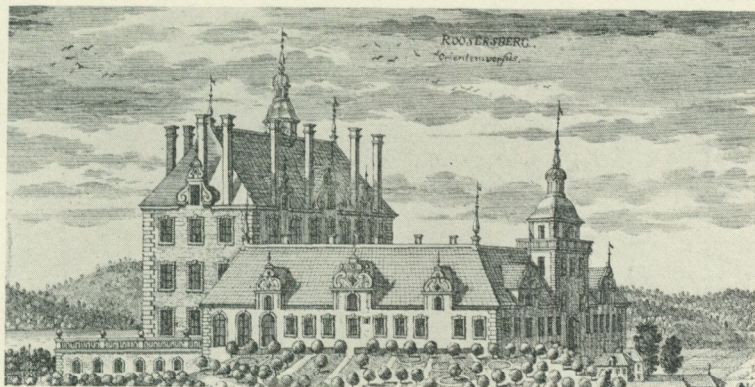

Fig. 14. Rosersberg i Uppland. Detalj ur kopparstick i *Svecia antiqua*.

hade tagit uppslaget på entreprenad och givit det en starkare konstnärlig hållning. Vid Sätuna var troligen Nikodemus Tessin byggmästaren, fig. 13. Etapper mellan Tyresö och Sätuna utgöra Tidö och Rosersberg. Axel Oxenstierna planerade vid det förstnämnda slottet en kringbyggd borggård, redan innan Simon De la Vallée utarbetade sin artistiska lösning. En liknande företeelse kunna vi konstatera vid Rosersberg. Här började riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna redan 1634 bygga ett slott med kringbyggd borggård, och även här gav De la Vallée anläggningen en yttre avslipning, fig. 14.

I denna utveckling är alltså Tyresö det första ledet. Det säger sig självt, att huvudbyggnadens torn i nästa stadium omedelbart falla bort och ersättas av mera prydliga än försvarsdugliga lanterniner ovan porten eller i hörnen av borggården. Snart förses den yttre längan med altantak. Man har då nått fram till en enhetligt komponerad slottsensemble, ett förnämligt palats, med sådana egenskaper, att det ansågs värdigt att representera hela det svenska ridderskapet. Simon De la Vallées riddarhusförslag blev dess mest praktfulla exponent. I Tyresö klingar sålunda det gamla ut i ett sista ackord, och här tages

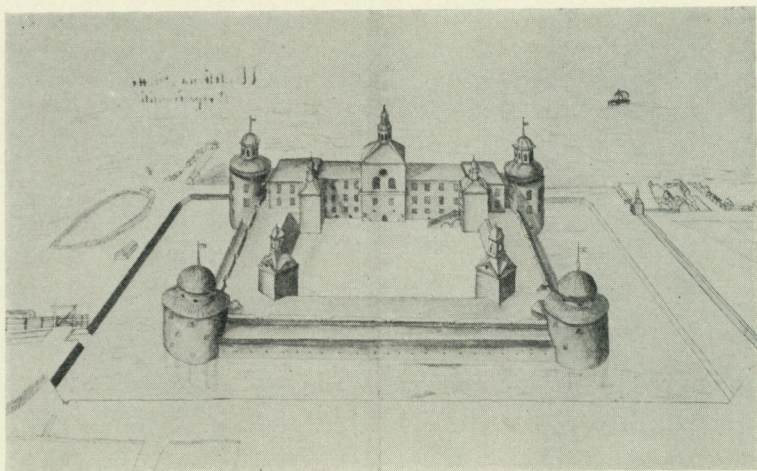

Fig. 15. Vadstena slott. Detalj ur akvarell i »Schwensche Plante Booken.»
Krigsarkivet.

det nya temat upp. I utvecklingen från 1500-talets borgbyggnad till 1600-talets herrgårdskultur intar Tyresö därför en märklig och intressant position.

Tyresöanläggningen kan på detta vis härledas, utan att vi behöva liera dess historia med något byggmästarnamn. Ännu hade ej heller byggmästarpersonligheterna blivit tillräckligt starka för att på allvar hävda sin ställning vid sidan av byggherrarna. Men slottets formspråk röjer dock en personlig, konstnärlig vilja. Vem var dess mästare? Inga uppgifter som kunna ge full klarhet i saken ha gått till eftervärlden. Några omständigheter synas dock peka i en viss riktning. Ehuru anvisningen måhända ej leder oss fullkomligt rätt, vilja vi dock följa den.

Den ledande arkitekten i Sverige under 1500-talets sista och 1600-talets första decennier var utan tvivel Hans Fleming. Han är ännu mest bekant som fästningsbyggare, men han gjorde även en betydande insats som skulptör, stadsplanerare och arkitekt. Hans verksamhetsfält hade länge sitt centrum i

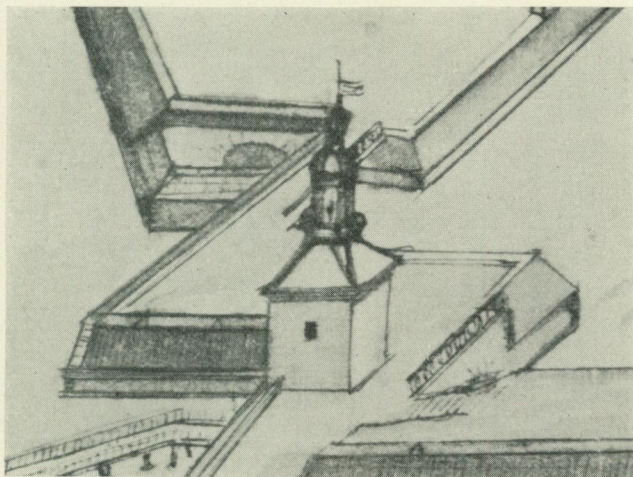

Fig. 16. Porttorn vid Jönköpings slott. Detalj ur akvarell, sannolikt av H. Thome. Krigsarkivet.

Vadstena slott, där han år 1590 efterträdde Arent de Roy som byggmästare. Det var sålunda han, som efter 1598 års eldsvåda återuppbyggde ett par av slottets torn och lade nytt tak på detsamma. Senare ledde byggmästaren arbetet på att förvandla Vadstena till en enhetligt verkande byggnad, och det var genom hans medverkan, som slottet fick sitt slutgiltiga regelbundna utseende. Sitt verk krönte Fleming med de vackra gavlarna, av vilka den östra och vackraste bär året 1605. Det perspektiv över Vadstena, som förvaras i Svenska planteboken, återgår av allt att döma på Flemings ritning, fig. 15. Om man bortser från de till befästningssystemet hörande rundlarna, ha vi här en slottsanläggning, som företer många likheter med Tyresö. Huvudslottet med sina tre spiror och borggården med sina posterande torn i de yttre hörnen äro påtagliga överensstämmelser. Det mest uttrycksfulla formspråket, tornprofileringen, ger också prov på en anmärkningsvärd likhet. Med sin stympade pyramid, sin vulst och sin lanternin företräda dessa tornhuvar samma typ som representeras vid

Tyresö. Denna tornhuv möter oss även vid ett annat av Flemings verk. På ett perspektiv över Jönköpings slott se vi att porttornet — det enda arkitektoniska tillskottet — krönes av den från Tyresö kända tornsilhuetten med sin karakteristiska vulst, fig. 16. År 1619—21 ledde mästern Hans uppförandet av kanslifflygeln vid Stockholms slott, en byggnad, som med sina trapp- och flanktorn starkt erinrar om Tyresö i anläggningen.

Enligt vår mening tala även de Braheska byggnaderna på Visingsö för att Fleming där skulle ha varit arkitekt. Nisser har redan vågat en gissning, att Fleming skulle ha varit verksam vid slottets södra länga. Det synes oss dock av flera skäl troligare, att det är den tretornförsedda västlängan, som tillkommer under Flemings ledning, ej det ålderdomliga, trappgavelförsedda sydslottet. I väster finna vi dessutom enligt Dahlbergs teckning de omtalade tornhuvorna. Till slut talar även en annan omständighet för att Fleming vid denna tid var verksam vid Visingsö: den nu, i början av 1600-talet, ombyggda Brahekyrkan, vars nya plan med sitt halvrunda kor endast fick en direkt samtida motsvarighet i vårt land — kyrkan i det hisingska Göteborg. Och här var det bevisligen Fleming, som utstakade planen. Bland Flemings många andra arbeten kan här nämnas, att han år 1613 av hertig Johan kallades till Norrköping för att lägga grunden till hans slott därstädes, det lika tornrika som intressanta Johannisborg.

Fleming var sålunda knuten till samma furstehov, där Gabriel Oxenstierna var kansler, och de två männen torde ha haft åtskilligt att göra med varandra. Bevisligen stod Oxenstierna även i kontakt med byggmästaren. Av ett brev till Axel Oxenstierna strax efter hertig Johans död 1618 framgår det, att han har förbindelse med Hans byggmästare, d. v. s. Fleming. Denne arbetade då med hertig Johans gravvård i Linköpings domkyrka. Även om Fleming var Oxenstierna behjälplig vid uppgörandet av planerna för Tyresö, så kom han dock ej att utöva någon kontroll över byggnadsarbetet. Han avled nämligen, vill det synas, redan 1623.

Den, som de sista åren leder arbetet på Tyresö, heter visserligen även han mäster Hans, men det kan icke vara den gamle Fleming utan en annan. Den mäster Hans, som upptages i 1632 och 1633 års räkenskaper, torde blott kunna syfta på en — mäster Hans Forster, Hans Murmästare kallad, vilken några år senare får i uppdrag att uppföra kyrkan vid Tyresö. Hans Forster är mest känd som kyrkobyggmästare. Sålunda tecknade han 1634 kontrakt angående uppförandet av Jakobs kyrka i Stockholm och uppbyggde senare Kristine kyrka i Falun i former, som starkt erinra om Jakobs och Tyresös. Men även i samband med tidens större profana byggen finna vi hans namn. Forsters formspråk lära vi känna av det hus han uppförde åt sig i Stockholm vid Stora Nygatan. (Le Pautres stick över Karl X Gustavs begravning: tredje huset till vänster om Ryningska palatset.) Det avviker från det, som kommer till uttryck vid Tyresö slott. Någon konstnärlig inverkan på Oxenstiernas byggnad torde Forster sålunda ej ha haft. Det synes i stället vara de Flemingska riktlinjerna, som i detta fall ha följts även vid de sista årens arbete.

Efter Gabriel Oxenstiernas död år 1640 ärvdes Tyresö av hans son Gustav Gabrielsson Oxenstierna, och sedan denne år 1648 avlidit, kom egendomen i hans makas, Maria Sofia De la Gardies händer. Den unga änkan var då blott 21 år gammal, men hon visade sig kunna sköta sina många gods med insikt och kraft. Angående hennes stora insats på det praktiska livets fält, hennes energi och uppslagsrikedom, då det gällde åkerbruk, industri och handel, kan hänvisas till Bertil Boëthius' uppsats i detta arbete. Vi vilja blott här uppehålla oss vid, vad hon åstadkom vid det käraste av sina slott, vid Tyresö. Hennes mustiga brev ge icke många upplysningar av intresse härvidlag, men några byggnadsräkningar och hantverkarkontrakt, som förvaras bland hennes papper i Lunds universitetsbibliotek, låta oss få en aning om de högst betydelsefulla inredningsarbeten, som bedrevos på hennes initiativ. Ehuru Maria Sofia De la Gardie i Ebba Brahes f. d. malmgård på Söder hade

ett pråktigt inrett Stockholmspalats och vid Skarpnäck på vägen ut till Tyresö ett omkring 1663 uppbyggt litet säteri, var dock morgongåvogodset Tyresö hennes mest omtyckta tillflyktsort. Det var endast under vintermånaderna, som hon höll sig inne i staden. Grevinnan lät då blott elda »hertigkammaren» och ett par andra rum ute på Tyresö.

Några yttre förändringar av slottet synes hon icke ha åstadkommit, men däremot bedrev hon omfattande interiörarbeten. Rumsinredningarna från seklets början — härav återstår ännu en vackert arbetad dörr — passa ej längre den tidens människor, som mer och mer börja få franska vanor och fransk smak. Drottningholms eleganta rumssviter gå i spetsen som lysande föredömen, och tidens stormän visa sig icke vara sämre än Hedvig Eleonora. Under 1670-talet kulminerar adelsmännens praktlystnad, och de många stormansslotten få en rad lysande gemak i gips, måleri och snickeriarbete. Maria Sofias bror Magnus Gabriel De la Gardie intar härvid en rangplats. Han har vid sitt hov en hel skara av konstnärer och hantverkare, som pryda hans slott i den nya tidens anda.

År 1670 börja inredningsarbetena på Tyresö och fortsätta ett stycke in på nästa decennium. Den 24 november 1670 tecknade grevinnan kontrakt med snickaregesällen Gert Volckems, vilken förband sig att uti stora huset på Tyresö förfärdiga fönsterkarmar och fönsterbågar »efter sådant maner som nu brukeligt är». Volckems skulle erhålla sex riksdaler för varje karm samt fritt ljus och fri säng, så länge han arbetade. Ek-virket skulle grevinnan släppa till, men kosten fick snickaren bestå sig själv.

Större intresse än detta kontrakt har Maria Sofia De la Gardies uppgörelse med stuckatören eller gipsmakaren Erik Niure i mars 1676. Det första utförliga kontraktet är nu försvunnet, men arbetsräkningar och en senare komplettering av avtalet tillåta oss dock att bilda oss en föreställning om hans arbete. I mars 1676 åtog sig Niure sålunda gipsarbeten i salen, fyrkanten och förmaket mot en ersättning av 500 rdr, i juli

1678 förband han sig att utföra en alkof för 350 rdr, och i september samma år tecknade han kontrakt angående ett kabinett. Detta sistnämnda kontrakt, som är daterat den 27 september 1678, är bevarat. »Såsom vi hava ackorderat med gipsmakaren Erik Niure om något gips- och snickarearbete uti vårt hus på Tyresö och uti samma kontrakt förmåles om ett kabinett, som skulle bli förfärdigat med gipsverk i taket och väggarna med träverk efter arkitekturen uppsnickrade, men oss nu annorlunda betänkt, nämligen att taket eller valvet bliver med mera gipsverk besirat, än såsom uti kontraktet utnämnes, och väggarne skola bliva med pilastrar av svart och vit marmorarbete efter den korintiske ordern gjorde och välposterade.» Niure skulle på samma sätt även förfärdiga ett litet bord, »som kunde vara tjänligt uti kabinettet». I dekorationen skulle även ingå två nischer, och i dessa skulle placeras svarta marmortavlor med en inskrift av vita eller gula bokstäver.

Det var sålunda ett synnerligen präktigt rum, som grevinnan här lät inreda i sitt slott, och det kom icke att bli det enda. Praktfullt dekorerad var synbarligen likaså stora salen, även kallad gipssalen. Den fullbordades 1680 av Niures medarbetare Simon Nauclerus, känd från arbeten i Riksbanken 1679 och Maria kyrka 1681. I en bevarad skrivelse åtager denne sig att fullborda gipsverket i den stora salen efter desseins och spiseln därsammastädes efter avritningen, »väl utsirat med troféer och tvenne små bilder». Den bröstbild, som skulle kröna spiseln dekorerad och placeras ovanför spiselhyllan, anförtroddes dock en mera specialutbildad kraft — skulptören Abraham L'Ammoureux.

Sängalkoven, vilken ursprungligen placerats i lilla salen strax till höger om farstugugången, vill man 1679 flytta till fyrkanten d. v. s. hörnrummet väster härom. Om denna alkof heter det nu i Nauclerus' kontrakt: »Item alkoven förfärdigas efter Niurens dessein. På sängrummet ett vapen.» Utantill runt om skulle dock arbetet utföras efter en ny, av Nauclerus uppvisad ritning. Kornischen, som redan påbörjats efter Niures rit-

ning, skulle likväl fullbordas. F. ö. heter det om arbetet här, att spiseln skulle göras på ett sätt, som så bra som möjligt anpassade sig efter rummets karaktär. Man fick dessutom inte glömma, det har den praktiska husmodern inpassat i kontraktet, att spiseln även skulle kunna användas för sitt ändamål, för »fyrning». Det som var ämnat att »concordera» mot spiseln, skulle utföras på liknande sätt. Till slut framställes kravet, att »alkoven skall med vackert sirat in alles fullbordas» med undantag av två stora bröstbilder, »som på panelningen ståendes bliver». Dessa voro således reserverade för L'Amoureux eller någon annan bildhuggare. Även förmaket utanför alkoven, alltså ett rum söder om hörnrummet, ingick i Maria Sofia De la Gardies paradsvit. Detta rum skulle överdragas med kalksnideri på väggar och tak och förses med en liten kornisch uppe omkring taket.

Stuckatörernas verk kompletterades av boaseringsarbeten, vilka genom ett kontrakt den 7 april 1684 anförtröddes åt en snickarmästare Henrik Möller. Stora gipssalen skulle sålunda panelas och förses med listverk kring fönstren och vid hörnen. Golvet skulle läggas med åttkantiga ekrutor med ett fält av ljusare trä mitt i rummet och en »hörnig» ekruta framför varje fönster. I lilla salen skulle snickaren utföra takgesims och dörrar, däribland en blinddörr för symmetriens skull. Han skulle dessutom förfärdiga två skåp, som borde »concordera» med ett redan befintligt skåp och spiseln. Sedan alkoven, som ännu befann sig i rummet, flyttats över till fyrkanten, skulle gemaket förses med ett »rutevis» mönstrat golv. Även fyrkanten skulle panelas och förses med nytt golv. De båda tornkammarna skulle slutligen inredas efter den dessein, enligt vilken man redan börjat arbeta. Rummen kommo sålunda att förses med blinddörrar — sådana finnas fortfarande till murtrap-porna nedåt valven — samt panelades och erhöilo nya fönsterbågar.

Dessa dokument ge oss alltså upplysning om högst intressanta arbeten. Grevinnan De la Gardie åstadkommer av dessa

att döma en praktsal samt en dyrbart inredd sängkammersvit, som kulminerade i sovrummets eleganta alkov. Det är ganska typiskt, att sängkammaren med angränsande gemak kom i mittpunkten av intresset — det var så den förhärskande tidsmaken bestämde. Praktexemplet på denna franska inriktning bjuder oss Drottningholm, men maken härtill kunde många andra slott uppvisa såsom Mälsåker, Salsta, Ericssberg, Läckö och Karlberg. Det var tydligen det sistnämnda slottets av Magnus Gabriel De la Gardie praktfullt inredda gemak, som utgjorde den närmaste förebilden för Tyresös härskarinna. Det var även de här verksamma konstnärerna, som hon engagerade för sina syften. På 1670-talet arbetade nämligen enligt Hahr gipsmakaren E. Niure och bildhuggaren Abraham L'Ammoureux m. fl. med rummens dekorerings på Karlberg. Den förnämste av stuckatörerna vid denna tid, Carlo Carove, var även verksam här liksom Heinrich Lichtenberg, och arbetet bedrevs i sin helhet under Jean De la Vallées ledning.

Även om man ej alldeles får förbise betydelsen av arkitekternas stilbildande uppslag, så förtjänar dock Carlo Carove en särskild plats i denna tids konsthistoria. Redan mängden av bevarade monument ger hans alstring en särskild resning och påtaglighet, dessutom står hans produktion i de flesta fall på ett mycket högt konstnärligt plan, när det gäller kompositionernas fantasifulla och eleganta rikedom och utförandets finess. Arbeten av hans hand i Ericssberg, i Kaggsska gravkoret i Floda kyrka, i Drottningholm, Mälsåker m. fl. platser ge prov på hans högt utvecklade stil. Vid flera av dessa rumsinredningar tycka vi, att vi känna igen motiv från Tyresöhantverkarnas kontraktbestämmelser. Carove bildade av allt att döma skola i vårt land, och det torde icke vara förhastat att antaga, att Erik Niure fått sin utbildning under italienarens ledning. Den föga kände Naclerus torde även han ha företrätt en liknande stil. Att både Niure och Naclerus säga sig utarbета egna ritningar betyder blott, att de ägde en kunnighet, som gjorde dem kapabla att självständigt utföra ett arbete. Upp till samma

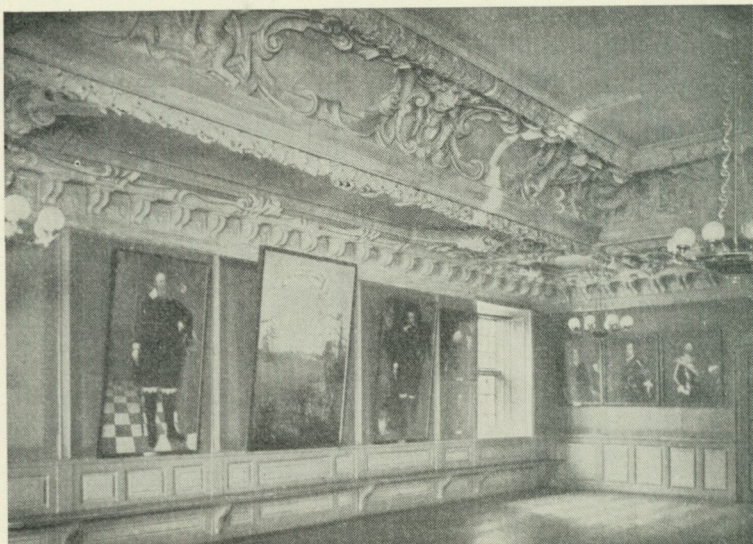

Fig. 17. Rikssalen på Karlberg. Efter Svenska slott och herresäten.

plan som läromästaren torde de dock aldrig ha mäktat svinga sig.

När vi vilja bilda oss en föreställning om Tyresös gemak, ha vi sålunda ett rikt jämförelsematerial, men närmast till hands ligger det ju att studera de ännu välbevarade salarna på Karlberg, där både Niure och L'Ammoureux arbetat. Rikssalen och det nyrestaureerade de la Gardieska rummet i detta slott ge båda prov på präktiga gipstak, fig. 17 och 18. Ovanför en konsolgesims vidtager i båda rummen en väldig hålkål, rikt dekorerad med festoner, voluter, kartuscher och palmkvistar. I rikssalen posera även putti bland ornamenten. I samma rum förekomma de för Caroves stil så typiska tunga lagerbårderna. Inslag av mera germansk karaktär, vilka skönjas här och än mer i det andra rummet, vill Hahr tillskriva Lichtenberg. Det sällsynt välbevarade De la Gardieska rummet ger oss även möjlighet att bilda oss en uppfattning om snickaren Möllers arbete på Tyresö. De av enkelt listverk omgivna panelning-

Fig. 18. De la Gardieska rummet, Karlberg. Efter Svenska slott och herresäten.

arna göra i sin vackra färgställning i rött, olivgrönt och gult ett sobert och värdigt intryck. Även spislarna i de båda Karlbergssrummen äro av intresse som jämförelsematerial. I rikssalen omramas spiselöppningen av pilastrar, i det andra rummet av konsoler, och båda pjäserna bära på överdelen porträttmedaljonger. I ett av hörnen av rikssalen öppna sig dessutom två nischer, vilka upptagas av gipsstatyer föreställande Karl X och Karl XI som ynglingar.

Erik Niure var av namnet att döma svensk, och så var också, trots namnet och titeln monsieur, Simon Naclerus. En egenomlig tillfällighet gör, att man kan finna de båda stuckatörernas anor på samma uppslag i Uppsala ärkestifts herdaminne, sid. 340—341. Här upptagas som kyrkoherdar i Enköping en Simon Naclerus, född i Stockholm 1570 och son till handelsmannen Olov Naclér, samt en Johan Njurenius. Den senare efterträdde Naclerus i hans befattning efter dennes död 1637.

Naclerus hade nio barn och vår gipsmakare är av allt att döma en sonson. Njurenus yngste son hette Erik Niure, troligen vår stuckatör. Under dessa förhållanden förefaller det icke som en slump, att Niure och Naclerus arbeta tillsammans. De kunna ha varit barndomsvänner.

Som konstnärer äro både Niure och Naclerus oskrivna blad. Det är däremot icke den förnämste av de vid Tyresö anlitade krafterna, Abraham L'Ammoureux. Denne verkligt framstående skulptör omtalas första gången i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst 1669 och arbetar för dennes räkning vid Vänngarn och Karlberg. År 1677 engageras han av Hedvig Eleonora och är verksam vid Ulriksdal. Fyra år senare finna vi honom i Danmark, där han fick tillfälle att göra sitt livs verk, Kristian V:s rytтарstaty. På grund av den franske bildhuggarens avresa från Sverige, torde det vara tvivel underkastat, om han fick tid att utföra grevinnan De la Gardies beställning. Vid auktionen 1694 såldes dock från Tyresö fyra stora gipsbilder.

Intet av denna barockdekoration med undantag av ett skulpterat och målat bjälkstycke, återstår nu. Stuckaturerna och boaseringarna ha fått stryka på foten för senare omdaningar, av vilka särskilt de, som företogs på 1760-talet under Karl Fredrik Scheffers tid, voro synnerligen radikala. Möjligen kan den gamla dekoreringen delvis tagas fram under senare tak- och väggbeklädnader, t. ex. i matsalen, f. d. stora gipssalen.

Handlingar från 1600-talets slut låta oss få en uppfattning om Tyresös möblering vid denna tid. Ett inventarium från år 1684 i riksarkivet och auktionsprotokollet tio år senare, när bohaget skingrades efter Maria Sofia De la Gardies död, nu i Lunds universitetsbibliotek, ge oss möjlighet härtill. Så praktfullt inrättat som malmgården på Söder, där många av Ebba Brahes dyrbarheter befunno sig, var icke Tyresö, men här fanns fullt upp med möbler, konstverk och dyrbarheter vid sidan av ett rikhaltigt husgeråd. Framför allt frapperas man av mängden av ståtliga sängar, som upptagas i protokollet och vilka

för goda priser inköptes av ett förnämt auktionsklientel. De dyrbaraste sparlakanen beklädde givetvis grevinnans egen säng, hennes praktfulla alkov. Draperingen här bestod av sänggardiner av röd damast, samt av en kappa av samma material med silkescrepiner. Ryggstycket var fodrat med rött och himlen var av fransk lärft i samma färg, samt försedd med fransar. Det hela såldes till kanslirådet Piper för ej mindre än 2,600 riksdaler. Den stora ljuskronan i stora gipssalen, vilken hade ej mindre än sexton armar i två omgångar, såldes till Engelhard Schröder. F. ö. avyttrades rubb och stubb, även gobelängerna och tapeterna av gyllen- och silverläder. Det var endast det man ej kunde taga bort från väggarna som lämnades kvar. Undra sedan på, att blott ett brottstycke av en gyllenläderstapet kommit att återstå till våra dagar!

Av tavlor fanns det redan vid Gustav Oxenstiernas död 1648 en rätt vacker samling konterfej, stridsmålningar, landskap, stilleben och genremålningar — bl. a. en stor målning med Venus och en med »ett kök». Vid auktionen år 1694 såldes ej mindre än över 100 nummer, av vilka många upptogo hela serier av tavlor. De värdefullaste målningarna synes målaren, sedermera sidenfabrikören Lukas von Breda ha lagt beslag på.

Till slut ger oss protokollet en liten fingervisning om att Gabriel Oxenstiernas Tyresö visst ej var så värnlöst, som man skulle kunna tro. Vid porten till slottet lågo sålunda ett par metallstycken på lavetter med Oxenstiernas vapen. Bestyckningen utgjordes vid sidan härav av ett par mindre metallstycken och ett par stora järnkanoner. I arsenalen ingingo dessutom 50 stycken bössor — »gamle och förrostade» — 30 pistoler, fyra slagsvärd och en stålbåge.

Genom auktionen var Tyresö således ganska barskrapat, när slottet övertogs av den döda märkeskvinnans dotterdotter, Maria Gustava Gyllenstierna, gift Bonde. Hon avled på Tyresö den 5 november 1737 efter att ha levat därute över fyrtio år. Hennes litterära berömmelse är stor, men det är också hon, som spelar

hjärterollen i den mest spännande episod Tyresö skall ha upplevat. Traditionen förmäler nämligen, att det var tack vare grevinnan Gyllenstiernas klokhet, som slottet undgick att bli ett byte för ryssarnas mordbrännarflotta år 1719. För att vilseleda fienden lät hon, så berättas det, bränna skogen kring Tyresö och riva ned de stolta tornspetsarna, för att flottiljen skulle tro, att den redan var förekommen. Ryssarna läto sig luras, och Tyresö skall på så sätt ha undgått det öde, som drabbade så många andra av ostkustens herresäten. För riktigheten av denna tradition talar den omständigheten att slottstornen enligt Bodings karta från år 1748—52, alltså ett par årtionden efter ryssarnas bortdragande, ägde barockhuvor av annan och enklare art än 1661 (jfr sid. 50 och 73) samt att trapptornet synes vara borttaget. Även den yttre borggårdslängan har försvunnit, så att slottet nu gör ett mera öppet och vänligt intryck än förut. I samband med trapptornets avlägsnande måste den ännu bestående trappanläggningen i slottet ha kommit till. Man gjorde förändringen så billig och praktisk som möjligt; man tänkte denna gång tydligen mindre på arkitektonisk finess och vackra former.

Detta utseende torde Tyresö ha behållit till dess riksrådet Karl Fredrik Scheffer kom i besittning av slottet. Egendomen tillföll honom genom hans gifte med Gustava Sabina von Düring. Denna mera rika än sköna dam hade fått Tyresö genom testamenteriskt förordnande av sin fader, fältmarskalken Johan Kristoffer von Düring, vilken i sin tur kommit i besittning av det gamla slottet genom gifte med en dotter till grevinnan Gyllenstierna. Scheffers tid blev en ny glansperiod för Tyresö, den mest glänsande av dem alla. Karl Fredrik Scheffer var en av den gustavianska epokens mest lysande ädlingar och under en följd av år en av kronprinsens, sedermera konung Gustav III:s närmaste vänner. Ofta voro konungen och hovet ute hos Scheffer på hans så vackert belägna gods. För att kunna bilda en värdig ram kring detta liv måste det gamla slottet undergå stora förändringar. Tidpunkten för Scheffers arbeten bestämma

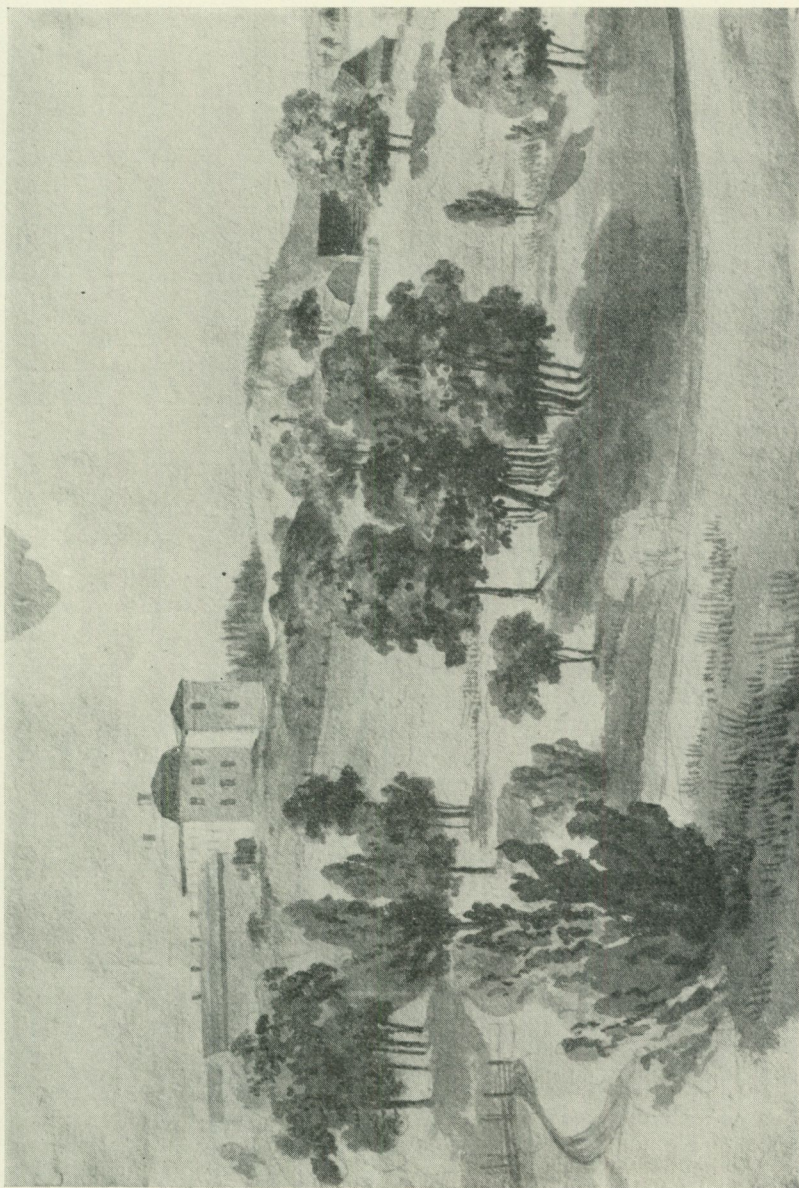

Fig. 19. Tyresö. Detalj ur akvarell tillskriven J. C. Linnerhielm. Tyresö.

några myntfynd, som 1901 gjordes under golven i den övre våningen. Mynten voro präglade 1765 och tydligen nedlagda för att hugfästa arbetet. I februari 1770 kunde också, så berättar markis Lagergren, kung Adolf Fredrik, drottning Lovisa Ulrika, kronprinsen, prinsessan Sofia Albertina och hela hovet intaga middag härute. Då måste Scheffer ha varit färdig med sina arbeten på slottet, och de gamla gemaken hade då iklätt sig en ny skrud.

Scheffers ombyggnadsprogram omfattade utom slottets inre även dess yttre gestalt. Vad denna sistnämnda beträffar, så lät greven taga bort tornspetsarna, och tornmurarna täcktes i stället av ett lågt tak. Borggårdstornen lades under samma brutna tak som flyglarna, och även huvudbyggnaden försågs med en ny mansard. Tyresö förändrade genom dessa arbeten helt och hållet karaktär. Av det romantiska slottet blev det en 1700-talsherrgård, som åt borggården endast livades av en fritrappa med ett präktigt smidesräcke. Här spela ännu rokokons behagfulla linjer och infatta det Scheffer-Düringska vapnet. En akvarell från omkring 1800, tillskriven J. C. Linnerhielm och förvarad på slottet, ger oss en god uppfattning om det Schefferska corps-de-logiset, fig. 19. I likhet med så många andra ombyggda sextonhundratalslott har Tyresö endast med svårighet kunnat inpassas i den nya tidssmakens schema. De gamla tornen och de långa flyglarna falla, trots stympningen, ut ur den pastoralala ramen.

I fråga om slottets inre, så genomgick rumsfördelningen under Scheffers regemente flera förändringar. De gamla gipsningarna försvunno och efterträddes av rokokotidens lättare och mera formstränga dekor. Rester av denna rumsinredningskonst imponera ännu i den blå salongen, f. d. Maria Sofia De la Gardies sängkammare, f. d. fyrkanten, och som en reflex av tidens kineserier lysa ännu det västra torngemakets tapeter.

Sedan Scheffer 1786 slutat sina dagar, ärvdes Tyresö av grevinnans ogifta syster. Efter hennes död började egendomen snabbt växla herrar. Till det inre förändrades slottet snart sagt efter

varje ägares smak. Intressanta prov på det tidiga 1800-talets interiörstilar ha i ett par av rummen bibehållits till våra dagar.

Till det yttre stod Tyresö däremot oförändrat till dess advokatfiskalen J. G. F. Hörstadius 1859 blev dess ägare. Redan 1860 lät han utarbета förslag till ställets förskönande med nya parkanläggningar samt slottets tillbyggnad i söder mellan de båda tornen. En stor fritrappa skulle här leda ned i parken. 1700-talstrappan åt borggården ville Hörstadius ersätta med en större anläggning bestående av en terrass och svängda trapparmar. Även en serie nya uthusbyggnader ingingo i projektet. Lyckligtvis inhiberades dock dessa planer beträffande själva slottet, tydligen på grund av ett plötsligt väckt historiskt intresse. Detta gav till resultat, att slottsarkitekten J. E. Söderlund år 1863 fick i uppdrag av Tyresös nitiske ägare att ge slottet ett utseende, som erinrade om dess gamla anor och som samtidigt kunde göra bättre effekt i tidens smak. Arkitekten byggde gavlar med volutförsedda röstén över de båda tornen och sökte giva fasaderna en air, som svarade mot dess traditioner. Till förebild tog han Axel Oxenstiernas väl bibehållna Tidö och försåg Tyresö med putsdekorationer enligt detta mönster. Fönstren fingo rusticerade omfattningar och murarna ankarslutar av gjutjärn. Taket livades med vindskupor, och portalen smyckades med en omramning av kopp-lade pilastrar. Söderlunds ritningar till Tyresö »decoration» förvaras i Uppsala universitetsbibliotek. Hur slottet tedde sig efter dessa arbeten, därom lämnar ett rikhaltigt bildmaterial och även Klingspors vederhäftiga tryckta beskrivning besked.

Sedan Tyresö år 1892 inköpts av påvlige kammarherren, markis Claes Lagergren, inleddes slottets sista era. Med Isak Gustaf Clason som sakkunnig medhjälpare påbörjade den nye ägaren omfattande arbeten, som dels gingo ut på att ge Tyresö dess ursprungliga utseende åter, dels fylla moderna krav på bekvämlighet. De gamla gaveltornen erhöilo nya huvar. Flygellängorna ombyggdes och försågos med två par torn. En stor sandstensportal fick ersätta Söderlunds oäkta verk på fasaden.

Man valde därvid en så förnämlig förebild som gårdsportalen till Arvfurstens palats. Fritrappan byggdes om, och de fragment man därvid fann av det Oxenstiernska palatsets skulpturala dekor, fingo pryda trädgårdsterrasserna vid slottets västra gavel. Gårdsplanen reglerades och försågs med ett par obelisker vid entrén, den ena ny och den andra från Scheffers dagar, hitflyttas från en kulle i parken.

Sitt arbetsprogram fick markis Lagergren ej tillfälle att slutföra, men han hann dock att i hög grad sätta sin personliga stämpel på det gamla slottet. Nu är det Nordiska museet, som fått uppdraget att förvalta Tyresö och att orubbat vårda dess många minnen åt framtiden. Metamorfosernas tid är därmed, efter 300 år, förbi för den Oxenstiernska borgen.

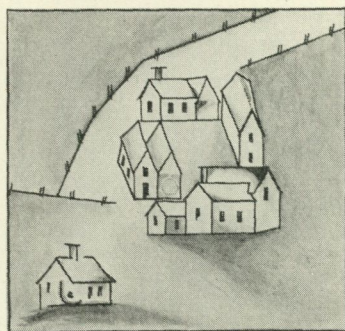

Fig. 20. Byggnaderna vid Lilla Tyresö, tecknade efter Bodings karta 1748—52.